

Protinacistický odboj v období 2. světové války jako problém historie a identity evropských národů

Pavel KOPEČEK

Anti-Nazi Resistance during World War II as a Problem of the History and Identity of European Nations

Abstract: The study deals with the history of the anti-fascist resistance in Europe between 1939 and 1945 and assesses the importance of the resistance movement for the history of World War II. The question of the anti-fascist resistance movement is one of the important and often controversial historical themes of the dramatic period between 1939–1945, not only in our country but also in other European countries. Although the main merit of defeating the Axis powers had the armies of the anti-fascist coalition states, the resistance movements in the occupied countries also played a significant role, which had, apart from its military significance, also a strong political and moral influence. It represented a significant alternative to subordination to the occupying power, or even to active collaboration with it. Of course, the character, possibilities and objectives of the resistance in each country were based on a range of specific circumstances including the previous political, economic and cultural development, geographical conditions, the character and objectives of the occupation administration and the extent of its terror, but also the country's strategic position and distance from the front lines, relations between the various resistance movements and their foreign centres, etc.

Key Words: Anti-fascist resistance, World War II, Identity, Nazi occupation

Úvod

Otázka protifašistického hnutí odporu patřila a patří nejen v České republice, ale i v jiných evropských státech mezi významná, ale často kontroverzní historická témata dramatického a rozporuplného období 2. světové války. I když hlavní podíl na porážce mocností Osy měly bezesporu pravidelné armády velmocí protifašistické koalice, nezanedbatelnou úlohu sehrála i odbojová hnutí v okupovaných zemích i v některých spojeneckých státech nacistického Německa i v samotné Hitlerově Třetí říši. Až na výjimky nebyla sice schopna nad protivníkem sama zvítězit a osvobodit svoji zemi vlastními silami, často ale dokázala k tomuto vítězství účinně přispět. V této souvislosti je ovšem nutné upozornit na to, že jednotlivé odbojové proudy v okupovaných zemích samozřejmě chtěly přispět svým dílem k porážce nacistického Německa a jeho spojenců, přitom ale většinou sledovaly vlastní cíle, které se ne vždy a ve všem kryly se záměry velmocí protifašistické koalice a jejich vlastních exilových vlád, resp. v řadě případů s nimi byly v přímém rozporu (Kopeček, 2019, s. 15–16).

1 Možnosti, formy a cíle odbojových hnutí v evropských zemích

Podzemní hnutí měla kromě svého čistě vojenského významu, který je ovšem dodnes často zpochybňován, i výrazný dosah politický a morální. Představovala výraznou alternativu k podvolení se okupační moci, nebo dokonce k aktivní spolupráci s ní. Charakter, možnosti i cíle odboje v jednotlivých zemích se odvíjely od celé škály konkrétních okolností – předcházejícího národního, politického, hospodářského a kulturního vývoje, geografických podmínek, charakteru a cílů okupační správy, vztahů mezi jednotlivými odbojovými směry a jejich zahraničními centry, ale i strategické polohy dané země, její vzdálenosti od frontových linií atd.

Protifašistický odboj se mohl projevat různými formami – od rozmnožování ilegálního tisku a protiokupační agitace, pomoci ohroženým nebo skrývajícím se osobám, zpravodajské činnosti a sabotáží až po ozbrojený

a partyzánský boj přecházející často v otevřená povstání proti okupantům. V některých zemích dokázaly různé odbojové proudy přes odlišné politické cíle navzájem spolupracovat (např. ve Francii, Norsku, Československu nebo Dánsku), jinde bojovaly nejen proti okupačním silám, ale často i proti sobě navzájem, např. v Polsku, Jugoslávii, Řecku nebo Albánii (Vykoukal, Litera, Tejchman, 2000, s. 33–45).

Komplikovaná situace většinou nastávala v mnohonárodnostních státech (Jugoslávie, východní oblasti předválečného Polska, ale i např. Belgie), v nichž mohla okupační moc využívat ve svůj prospěch nacionální spory mezi místním obyvatelstvem. Specifický charakter měla antifašistická rezistence v Rumunsku, Bulharsku a Maďarsku, které sice byly satelitními spojenci nacistického Německa, ale značná část opozice proti tamějším vládnoucím režimům mohla aspoň v některých fázích 2. světové války působit na legální bázi. I zde ovšem vznikaly tajné odbojové organizace a na území Rumunska a zejména Bulharska operovaly rovněž partyzánské skupiny, i když se jejich význam nedá srovnávat např. s Jugoslávií nebo Řeckem.

Ve specifické situaci se nacházeli členové protinacistické rezistence v Německu. Ti nejenže museli čelit represivním složkám totalitního státu, ale často zároveň řešili i obtížné dilema boje proti příslušníkům vlastního národa. Pro mnoho z nich bylo také velmi tíživé poznání, že cesta ke svržení nacistického režimu vede jen přes válečnou porážku jejich vlasti (srov. Venohr, 2008).

2 Vnitřní a vnější vztahy odbojových hnutí

Vztahy mezi jednotlivými ilegálními proudy a skupinami se zejména ve východní Evropě a na Balkáně s vývojem vojensko-politické situace často výrazně měnily – dřívější spojenec se mohl stát úhlavním nepřitelem a naopak. V Jugoslávii se tak pro Mihailovičovy četníky stali hlavním protivníkem Titovi komunističtí partyzáni, proti nimž se neváhali spojovat i s kolaborantskými a okupačními silami. Podobné protikomunistické fronty zahrnující pravicové a nacionální odbojové proudy, ale také kolaborantské síly vznikly i v Albánii nebo Řecku, dílčí dohody s Němci uzavřely ale v závěru války i např. pravicové Národní ozbrojené síly

v Polsku. Vzhledem k vývoji válečné situace se do beznadějně situace dostaly ty nacionální ilegální proudy v Polsku, Pobaltí nebo na Ukrajině, které se po obratu ve vývoji 2. světové války snažily ve svých zemích zabránit vytvoření nebo znovunastolení režimu sovětského typu.

V souvislosti s vývojem odbojového hnutí v průběhu 2. světové války se dostává do poněkud jiného světla i problém kolaborace s okupační mocí, který prostupuje historii let 1939–1945 stejně jako téma protifašistického odboje. Je zřejmé, že hranice mezi kolaborací, tzv. „šedou zónou“ a rezistencí nebyly vždy zdaleka tak ostré a jednoznačné, jako se snad může zdát povrchnímu pozorovateli dnes (srov. Jackson, 2006).

Protifašistický odboj v období 2. světové války si pochopitelně nelze nijak idealizovat. Zejména partyzánské operace na územích východní Evropy, Balkánu, ale i např. severní Itálie byly často vedeny velmi nevybíravými prostředky a nezřídka měly podobu totální války, jejíž důsledky tragicky postihovaly v široké míře civilní obyvatelstvo. Členy podzemních hnutí odporu také nelze šmahem označit jako bojovníky za demokracii, jejich ideové zaměření se pohybovalo po celé škále politického spektra od přívrženců krajní levice až k silně nacionalistickým a extrémně pravicovým proudům. Specifické postoje v okupovaných zemích většinou zastávaly komunistické odbojové skupiny, které se během války zpravidla přizpůsobovaly politice Kominterny a Sovětského svazu, a jejichž konečným, i když často z taktických důvodů skrývaným cílem bylo získání mocenské hegemonie a vytvoření režimu sovětského typu. Snaha o výrazné politické, sociální a ekonomické změny oproti předválečnému stavu byla ovšem přítomna v teorii i praxi i řady nekomunistických odbojových směrů a skupin. V okupovaných oblastech Sovětského svazu postupně vzniklo silné partyzánské hnutí řízené Moskvou, které kromě své vojenské funkce plnilo i úkol ovlivňovat a kontrolovat politický a mocenský vývoj na těchto územích podle potřeb sovětského vedení.

Významnou úlohu při organizaci vnitřního odboje i při vytváření vlastních zahraničních vojenských jednotek zpravidla sehrávaly exilové reprezentace okupovaných zemí, které sídlily většinou v Londýně, respektive v případě zahraničních vedení komunistických stran v Moskvě. Velmi často se ovšem mezi exilovou složkou odboje a rezistencí na okupovaném území projevovalo napětí, které vyplývalo mj. z odlišných politických

cílů, rozdílného vnímání momentální vojensko-politické situace nebo ze snahy získat hlavní podíl na určování poválečného vývoje ve své zemi. S výjimkou Jugoslávie pak byly tyto rozpory vyřešeny ve prospěch těch zahraničních center odboje, která se mohla opřít o podporu velmocí antifašistické koalice, a zejména o přímý zásah jejich vojenských sil.

Výrazným příkladem je v tomto směru Polsko, v němž byl nekomunistický odboj, podléhající londýnské exilové vládě, mnohem silnější než komunistické podzemí podporované Moskvou, přesto ale nedokázal zabránit vytvoření prosovětského režimu nastoleného pod patronací Rudé armády (srov. Davies, 2003). Rovněž je jen těžko představitelné, že by původně slabé komunistické strany v Rumunsku či Maďarsku dokázaly po válce získat v těchto zemích absolutní moc, pokud by neměly silnou podporu okupační správy řízené sovětskými představiteli. Naproti tomu v Řecku by místní komunističtí partyzáni s největší pravděpodobností nad svými slabšími domácími oponenty v mocenském boji zvítězili, pokud by ovšem nedošlo k vojenskému zásahu britských sil na straně jejich protivníků.

Napjaté vztahy pochopitelně existovaly v rámci jednotlivých odbojových hnutí i mezi jejich konkurenčními zahraničními centry – pokud existovala. V některých případech došlo nakonec ke kompromisní dohodě, která ale rozhodující mocenský střet zpravidla jen oddálila do poválečného období (Československo), jinde se hluboké politické a mocenské rozpory překonat v průběhu války v podstatě nepodařilo (Polsko). V některých případech ale také k vytvoření reprezentativního politického centra v zahraničí z různých důvodů vůbec nedošlo (Albánie, Rakousko, Německo, Dánsko).

Rozpory rovněž mohly vznikat z nesouladu mezi vojenskými potřebami a plány velmocí protifašistické koalice a reálnými možnostmi odbojových organizací, které působily v okupovaných zemích. Britové i Sověti měli zejména v obdobích výrazných neúspěchů svých ozbrojených sil silný zájem na zeslabení tlaku nacistického Německa, a to i prostřednictvím dezorganizace jeho týlu. Proto se snažili přimět podzemní organizace v okupovaných zemích k zintenzivnění diverzní a bojové aktivity. To ale často naráželo na odpor ze strany velení „odbojových armád“, která se obávala předčasného zdecimování svých sil v nerovném boji se silnějším

protivníkem a také velkých obětí mezi civilním obyvatelstvem, jež by bylo vystaveno odvetným represím nacistů. Z těchto důvodů se spojenecké mocnosti zpravidla snažily jednak si odbojové hnutí v strategicky důležitých okupovaných zemích výrazněji podřídit, zejména prostřednictvím vysílaných vojenských misí a parašutistických výsadek, dodávkami zbraní nebo finančními dotacemi pro jejich činnost, jednak si zde vytvořit i vlastní ilegální struktury, které by podléhaly výlučně jejich vlivu a plnily jejich rozkazy (srov. Foot, 1997).

V určitých fázích válečného konfliktu se ve vztahu k odbojovým hnutím mohly u jednotlivých velmocí protifašistické koalice dostat do rozporu i jejich vlastní politické a vojenské zájmy. Výrazně je to vidět zejména v případě Velké Británie, která v Jugoslávii nakonec obětovala vojensky nefunkční a politicky zkompromitované četnické hnutí a orientovala se na podporu akceschopné, nicméně komunisty řízené Titovy partyzánské armády (Keegan, 1996, s. 492–495). Naopak britské politické zájmy převážily nad těmi vojenskými v případě Itálie, ve které se na konci roku 1944 Britové snažili utlumit partyzánské hnutí působící v severní části země, jež bylo silně ovlivňováno italskými komunisty.

3 Význam protifašistického odboje

I když rozhodující vojenskou sílu států Osy na hlavních evropských frontách 2. světové války bezesporu představovaly německé ozbrojené složky, v případě kontroly okupovaných území tomu bylo poněkud jinak. Nacistické Německo totiž nebylo schopno kromě strategicky významných nebo ekonomicky klíčových oblastí ovládat rozsáhlá podmaněná území jen vlastními silami a muselo se ve velké míře spoléhat na jednotky svých spojenců a také na kolaborantské vojenské a policejní formace vytvářené z řad místního obyvatelstva. Z tohoto hlediska tak např. pro mocenský vývoj na Balkáně představovala jeden z rozhodujících mezníků kapitulace fašistické Itálie v září 1943, po níž mocnosti Osy ztratily v tomto regionu vojenskou převahu. Rovněž v případě okupovaných oblastí Sovětského svazu vyplývala neschopnost nacistického Německa potlačit místní partyzánské hnutí do značné míry z nedostatku jeho vlastních vojenských a policejních sil v tomto prostoru (srov. Gogun, 2019).

Z tradic evropského protifašistického odboje 2. světové války se zrodila celá řada velmi různorodých osobností často mimořádně významných i pro poválečný politický vývoj svých zemí, jako byli např. Charles de Gaulle ve Francii, Willy Brandt ve Spolkové republice Německo, Władysław Gomułka v Polsku, János Kádár v Maďarsku, Josip Broz-Tito v Jugoslávii nebo Enver Hoxha v Albánii.

Druhá světová válka v Evropě skončila v květnu 1945 vítězstvím protifašistické koalice. Jen část příslušníků odbojových hnutí v okupovaných zemích i státech Osy ale mohla být oprávněně přesvědčena o tom, že by i oni patřili k vítězům a že cíle, za něž v předchozích letech bojovali, byly skutečně naplněny. Pro mnoho z nich navíc boj kapitulací nacistického Německa neskončil. Na Ukrajině a v Pobaltí příslušníci místních nacionalistických hnutí kladli marný odpor obnovující se sovětské vládě. V Polsku mnoho bývalých členů Zemské armády napojených na polskou exilovou vládu v Londýně pokračovalo v boji proti nastolenému komunistickému režimu a také jím bylo tvrdě pronásledováno. Také většina příslušníků polských vojenských jednotek ze Západu se už do vlasti nevrátila. V Řecku vypuklo nové kolo občanské války, v níž na jedné straně stáli komunističtí partyzáni, na straně druhé přívrženci královské vlády, přičemž obě strany používaly vůči svým protivníkům teror jako prostředek boje. V Československu se po únoru 1948 řada příslušníků domácího i zahraničního protifašistického odboje stala obětí represí komunistického režimu nebo v lepším případě byla jejich činnost v období nacistické okupace na dlouhou dobu odsouzena k zapomnění. Rovněž například v Rumunsku se mnozí důstojníci královské armády, kteří se účastnili povstání proti Antonescově režimu a v závěru války bojovali po boku Rudé armády proti nacistickému Německu, stali obětí poválečných čistek. Nespokojenost s poválečným vývojem ve svých zemích ale pociťovala i značná část odbojářů ve Francii, v Belgii, Nizozemsku nebo Itálii.

Závěr

S koncem druhé světové války pochopitelně evropské dějiny neskončily. S jejich dalším vývojem se proměňoval i pohled na odbojové protinacistické a protifašistické hnutí v letech 1939–1945 a tento proces trvá

v podstatě dodnes. Zejména v zemích, v nichž v poválečném období došlo k prudkým mocenským zvrátům, se velmi často také radikálně měnilo i historické a politické hodnocení jednotlivých osobností a událostí vztahujících se k antifašistickému odboji i k dalším fenoménům souvisejícím s druhou světovou válkou. Ve státech sovětského mocenského bloku včetně Československa sloužila účast v protifašistickém odboji komunistickým stranám jako jedno z hlavních oprávnění k držení monopolu moci a řada vysokých představitelů komunistických režimů – J. B. Tito, E. Hoxha, J. Kádár, G. Husák a další – v období války působila v řadách komunistické rezistence. Tyto skutečnosti zde logicky vedly k úmyslnému zkreslování a zatemňování řady kapitol v dějinách odboje – nekomunistického, ale paradoxně i komunistického. Ze stejných důvodů bylo prakticky nemožné objektivně a nezaujatě posuzovat roli Sovětského svazu a jeho občanů (například partyzánů nebo parašutistů) v hnutí odporu v těchto zemích.

Po pádu středoevropských a východoevropských komunistických režimů pak vypjatá ideologizace a politizace tohoto tématu vedla k často radikálnímu přehodnocování pohledu na období let 1939–1945. V Rumunsku nebo Bulharsku, kde byla protifašistická povstání v roce 1944 předtím oficiálně považována za počátek nastoupení cesty k „socialistické“ přeměně společnosti, začala být nyní často poněkud jednostranně vnímána jen jako první fáze komunistické hegemonie a zapojení těchto zemí do mocenské sféry Sovětského svazu (srov. Treptow, 2000). V Maďarsku bylo nyní velmi obtížné najít „demokratické“ hrdiny odboje, kteří by nebyli spjati buď s komunismem, nebo s autoritářským Horthyho režimem. Na Slovensku jsou debaty o smyslu Slovenského národního povstání součástí často složitého hledání vztahu slovenské společnosti k válečné Slovenské republice. Ukrajinská povstalecká armáda a heroizace nebo naopak odsuzování jejich představitelů přispívají ke zvyšování napětí v ruskoukrajinskopolských vztazích (srov. Řepa, 2019).

I v České republice budou spory o význam atentátu na Heydricha, partyzánského hnutí i dalších otázek spjatých s nacistickou okupací určitě probíhat i nadále. Debaty o smyslu a rozsahu odbojového hnutí, ale i kolaborace nebo vlastního podílu na holocaustu opakovaně také výrazně rezonují i v západoevropských zemích. Z tohoto hlediska se někdy snad zdá, že druhá světová válka skončila včera.

Literatura:

- BORODZIEJ, W. a kol. *Polska Podziemna 1939–1945*. Warszawa: Wydawictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1991.
- BUSMAN, S. *Osvobození. Nizozemsko a Belgie za 2. světové války*. Praha: Naše vojsko, 2011.
- DAVIES, N. *Polsko. Dějiny národa ve střední Evropě*. Praha: Prostor, 2003.
- DAVIES, N. *Europe: A History*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- FRIEDL, J. a kol. *Dějiny Polska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017.
- FOOT, M. R. D. SOE. *Stručná historie Útvaru zvláštních operací*. Brno: Bonus A, 1997.
- GOGUN, A. *Stalinova komanda. Ukrajinské partyzánské jednotky v letech 1941–1944*. Praha: Academia, 2019.
- JACKSON, J. *Francie v temných letech 1940–1944*. Praha: BB/art, 2006.
- KEEGAN, J. *Druhá světová válka*. Praha – Plzeň: Beta, 1996.
- KOPEČEK, P. *Evropa v plamenech. Protifašistický odboj v období druhé světové války se zaměřením na region střední Evropy*. Praha: Epocha, 2019.
- KOVKEL, I. I., JARMUSIK, E. S. *Istorija Belarusi s drevnejših vremyon do nashego vremeni*. Minsk: Aversev, 2004.
- LUŽA, R. *Der Widerstand in Österreich 1938–1945*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985.
- MACKSEY, K. *Zapalte Evropu! Partyzáni v Evropě za 2. světové války*. Brno: Jota, 2000.
- MÍČEV, S. a kol. *Slovenské národné povstanie 1944*. Banská Bystrica: Muzeum SNP, 2009.
- STEFFAHN, H. *Claus Schenk Graf von Stauffenberg*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1994.
- ŘEPA, T. *Banderovci: politické souvislosti, následky zneužití tématu komunistickou propagandou, návaznost na hybridní konflikt v současnosti*. Praha: Academia, 2019.
- TREPTOW, K.W. (ed.) *Dějiny Rumunska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000.
- VENOHR, V. *Patrioti proti Hitlerovi. Cesta k 20. červenci 1944*. Praha: Naše vojsko, 2008.
- VYKOUKAL, J., LITERA, B., TEJCHMAN, M. *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha: Libri, 2000.

Kontakt na autora příspěvku:

PhDr. Pavel Kopeček, Ph.D.
Katedra společenských věd
Pedagogická fakulta Univerzity Palackého
Žižkovo náměstí 5
771 40 Olomouc
e-mail: kopecekp@pdfnw.upol.cz